

.....

Nyíri Kristóf

Hagyomány és társadalmi kommunikáció*

Előadásomban két átfogó előfeltevésből indulok ki — vagy, ha úgy tetszik, két átfogó tételt alátámasztandó sorolok érveket. Az egyik, hogy a *kommunikáció mindenkori technológiája* alapvetően befolyásolja a társadalomnak mind szervezetét, mind szellemi arculatát; a másik, hogy a szó szoros értelmében vett *hagyományok* benső kapcsolatban állnak az orális kommunikációval, vagyis az írásbeliség előtti kultúrákat jellemző kognitív viszonyokkal. Ezen előfeltevések megfogalmazásakor viszonylag újkeletű szakirodalmi anyagra támaszkodom. Bibliográfiai részletekkel nem terhelem Önöket, ám néhány nevet mindenképp meg kell említenem. Hadd utaljak Hajnal Istvánra, a Homérosz-kutató Milman Parryre, a történész Harald Innisre, az anglista Marshall McLuhanra, az antropológus Jack Goodyre és Ian Wattra, a klasszika-filológus Eric Havelockra, az irodalomtudós és eszmetörténész Walter J. Ongra és a történész Elisabeth Eisensteinra. És hadd szögezzem le, hogy a vonatkozó irodalmi anyag nem jöhetett volna létre ama új érzékenység nélkül,

* A tanulmány az *Információ és társadalomelmélet* című szegedi konferencián (1993 október 7—9.) hangzott el. A konferencia anyaga a közeljövőben kiadásra kerül a PRO PHILOSOPHIA SZEGEDIENSI alapítvány, a konferencia szervezője, gondozásában.

.....

formulákban, bevett tematikus környezetben (...), közmondásokban, melyeket mindenfelől újra meg újra hallunk s ennél fogva könnyen fölidézünk (...) Szóbeli kultúrákban (...) rögzített kifejezések adják a gondolkodás szubsztanciáját. (...) Az erős mintázottság és a közösségileg rögzített nyelvi fordulatok szóbeli kultúrákban azoknak a funkcióknak egy részét teljesítik, amelyeket más kultúrákban az írás lát el — s ezenkívül persze megszabják, hogy milyen jellegű gondolkodás lehetséges, hogy a tapasztalat szellemi elrendezése milyen módon történhet."

Ahhoz, hogy a hagyomány betölthesse tudásmegőrző feladatát, a memorizálásnak akadálytalanul kell zajlania. A közönségnek, a hallgatóságnak, el kell hinnie azt, amit hall; bármiféle kétely diszfunkcionális — és elfojtandó. A hagyományok ősi és végső soron isteninek vélt eredete egyfelől és a nemzedékről nemzedékre történő változatlan továbbadás fikciója, másfelől: éppen a kétely illetően elfojtásának instrumentumai. A dalnok a múzsaéhoz fohászodik; amit énekel, tőlük vette. "Elsősorban azt hagytam rátok, amit magam is kaptam", mondja Pál (1 Kor. 15,3). Persze a hagyományok, midőn betöltik szerepüket, ténylegesen *nem* változatlanul adódnak át. Változatlanságuk nem *lehetséges és nem is célszerű*. Nem lehetséges, mivel a szóbeliség emlékezettechnikai eszközei csupán a könnyebb fölidézhetőséget segítik, de nem szavatolják a tökéletes szöveghűséget. Valójában a szöveghűség fogalma a szóbeliség kultúrájának viszonyai közepette értelmezhetetlen, mivel nincsen *eredeti* szöveg, mely az összehasonlítás alapjául szolgálhatna, s kivált nincsen eljárás arra, hogy szövegeket *egyáltalán összevessünk*. A szöveg soha nem adott; nincs mit, és nincs mivel összehasonlítani. Másrészt, funkcionális okokból, a hagyományoknak idővel meg is *kell* változniuk. Látszólag régmúlt időkről szólnak, ténylegesen azonban a jelen chartájaként szolgálnak, az új körülményeket visszhangozzák. A hagyományok homeosztatisztikus mechanizmusok, múltképek óhatatlanul fiktív. A hagyományos tudás történetitellen.

Csak az írás létrejöttével válik lehetségessé a mondottak tartós rögzítése s különböző szövegek összehasonlítása. Ez nem azt jelenti, hogy a szóbeliség viszonyai között nem merül föl a különböző megnyilatkozások azonosságának vagy eltérésének kérdése. Ám a szóbeliség kultúrájának nincsenek eszközei arra, hogy *terjedelmesebb* szövegek *pontos* megfogalmazását *hosszabb* időn át megőrizze. És csak az írás létrejöttével, s különösen a görög alfabetikus írás megjelenésével lesz első ízben lehetséges a kimondott gondolat pontos, *tárgyasított* reprezentációja. Így áll elő a kognitív szubjektum ama *távolsága* saját mentális tartalmaitól, ama szellemi tér, melyben fogalmiság és reflexió először kibontakozhatnak. Kialakul az ellentmondás és a koherencia eszméje, formát ölt a kritikai-racionális gondolkodás. Csak az írásbeliség megjelenésével válik el egymástól legenda és tény, mítosz és tudás.

Ám nem egészen válik el: a kéziratos kultúra, fontos vonatkozásokban, még mindig szóbeli. A szövegek nehézkesen állíthatók elő, s csak drága pénzen szerezhetők meg; a korai kéziratok szinte nem adnak módot a hangtalan olvasásra; a tanulási folyamatban még mindig a tanító szava uralkodik. Mint Hajnal István a virágzó középkor egyeteméről írva fogalmazott: "Noha elképzelhető, hogy a viasztableák széleskörűen alkalmaztatták a gyors fogalmazás és rögzítés során, mégis tény, hogy az írástudók iskolázásának időálló módszerei súlypontját a kemény szóbeli bevésés jelentette... a leírandó szövegnek az elmében határozott és pontos formát kellett öltetnie, mielőtt pergamenre »másolták«

.....

volna... Ismeretes, hogy az egyetemi oktatás miképpen folyt, könyvek és írás nélkül: a *lectio publica* alkalmával a szigorúan kötelező hagyományos könyv a tanár kezében; újra és újra ismétlődik a prelegálás s a részletes magyarázat... Maguk a hallgatók is hospíciumaikban előre készülnek a napi lekción szövegére, melyet magiszterek és a felsősök hangosan fülükbe recitálnak, s amint a lekciónak vége, a szöveget megint és megint ismétlik. (...) A hallgató számára egyszerűen elengedhetetlen, hogy vele egykorú és idősebb társak csoportjai vegyék körül; ők alkotják eleven művelődési eszközeit, a gyakorlatokhoz igénybe vehető tudományos anyag hordozóit." A kézi másolás technológiája alássa a szerzői autonómia fönntartásának lehetőségét; és a szövegromlás elkerülhetetlen jelensége az ősi igazságoknak és az emberöltők múlásával gyarapodó tévedéseknek objektív illúzióját teremti meg. A dátumokra, nevekre és helyekre vonatkozó, egyre torzuló ualások a történeti beszámolóknban tény és legenda keveredéséhez vezetnek. A kéziratos irodalom nem segíti elő a hagyományossággal való radikális szakítást.

A könyvnyomtatás korával, ehhez képest, nemcsak az önálló tanulás lehetősége teremődik meg, de — a könyvek sokasága folytán — a megbízható és állandó szövegeknek eddig ismeretlen világa is. A különböző személyiségek életrajzai immár nem vegyődnek egymással, a jellegzetes vonásokat mutató arcképek az idők során változatlanul kerülnek újranomtatásra, megteremődnek a modern individualitás keretei. Standardizált kronológiák és taxonómiák jönnek létre; kialakul az a tér, melyben az egységes tudomány és a kumulatív és kritikai tudás kibontakozhat, létrejön a modern történeti tudat. Mint Elizabeth Eisenstein *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe* cím könyvében megállapítja: "Nyilvánvaló, hogy a gazdagabban megrakott könyvespolcok megnövekedett lehetőséget kínáltak különböző szövegek tanulmányozására és összehasonlítására. Már azáltal, hogy több szétszórt adatot tettek hozzáférhetővé, hogy megnövelték az arisztotelészi, alexandriai és arab szövegek kibocsátását, a nyomdászok ösztönözték ezen adatok rendszerezését. Némely középkori partvonalterkép már régóta pontosabb volt, mint számos antik megfelelője, ám kevesen pillanthatták meg akár ezt, akár azt. Amiként különböző régiókból és korszakokból származó térképek kapcsolatba kerültek egymással az atlaszok kiadási munkálatai során, akként kerültek össze tudós szövegek bizonyos orvosok és csillagászok könyvtáraiban. Az ellentmondások láthatóbbá váltak; az eltérő hagyományokat nehezebb lett összeegyeztetni. (...) Mielőtt számot próbálnánk adni a haladás »eszméjéről«, jobban tesszük, ha alaposabban megszemléljük azt a másolási folyamatot, amely nemcsak javított kiadások sorát tette lehetővé, de a rögzített adatok állandó felhalmozását is." A nyomtatott könyv korában a tudás hagyományos átadásának funkcionalitása erősen csökken, noha természetesen az ilyen átadás, a *maradék- és peremhagyományosság* — nevezzük így a vonatkozó mechanizmusokat — továbbra is szerepet játszik a helyi kultúráknban, a családi életben és a gyermeknevelésben, az írástudatlanok körében és a személyes kommunikációban — az írásbeliség szóbeli peremén. A viselkedés reflektálatlan rétegei, mint a készségek-ügyességek, a gyakorlati tudás, az öröklött intézmények, jelentőségüket kétségtelenül megtartják; a szó szoros értelmében vett hagyományok azonban elveszítik uralkodó szerepüket.

Miközben a könyvnyomtatás eljövételével a hagyományok szerepe egyre veszít fontosságából, a *kifejezés* maga, a "hagyomány" szó — hogy visszatérjek a témához, melyet

bevezető megjegyzéseimben érintettem — egyre tágabb jelentéseket nyer. Ama arisztotelianus hely, melyet idéztem volt, azzal a kérdéssel kezdődik, hogy vajon a *nómosz* szó miképpen jelenthet *éneket* és *törvényt* egyaránt, és akként válaszol, hogy a görögök "későbbi énekeik közül a legkorábbiakat — vagyis első írott törvényeiket — ugyanazzal a névvel illették, mint legkorábbi énekeiket". Noha az írásba foglalt hagyományok az átadásnak a szóbeli hagyományozástól nagyon eltérő módját testesítették meg, a "hagyomány" elnevezés rájuk is alkalmaztatott. "Legyetek hát állhatatosak, testvérek, és ragaszkodjatok a hagyományokhoz, amelyeket előlünk élőszóban vagy levélben kaptatok" (2 Tesz. 2,15). Mégis, a *szájhagyomány* konnotáció uralkodó maradt egészen a 18. századig, s csak azt követően szorult háttérbe. Ettől kezdve az eredeti jelentés megőrzésére, vagy éppenséggel visszanyerésére irányuló kísérletek kivételszámba mentek. Ilyen kísérletet tett a folklorista Hartland, akinek nevét már említettem. 1899-ben Hartland így fogalmaz: "Ma már bizonyított tény, hogy a legcivilizáltabb fajok is csak lassan küzdötték föl magukat a vadság állapotából. Mármint a vademberek sem olvasni, sem írni nem tudnak; és mégis képesek arra, hogy bizonyos típusú tudásból számottevő mennyiséget gyűjtsenek egybe és raktározzanak el, s hogy meghatározott társadalmi szervezetet és egyfajta, az élet valamennyi eshetőségét átfogó, állandó eljárási szabályokat adjanak át nemzedékről nemzedékre. Az így összeszedett és megfogalmazott tudást, szervezetet és szabályokat emlékezetükben őrzik, és élőszóban, valamint változatos jellegű cselekedetek révén közlik-közvetítik. A megőrzés és közlés-közvetítés ezen módját, csakúgy, mint az így megőrzött és közvetített dolgokat, nevezzük hagyománynak." És ilyen kísérletet tett Hajnal István egy 1934-es, franciául publikált dolgozatában. Ez a dolgozat éppenséggel szerepet játszott a további fejleményekben — Innis-re például kifejezetten hatott —, ám soha nem vált szélesebb körben ismertté. Innis befolyása alatt oltottek formát McLuhan nézetei; 1955-re David Riesman már saját, hagyományos és modern társadalmakat szembeállító kutatásaival ötvözhette McLuhan megközelítését; s a korai hatvanas években megjelentek Goody és Watt, Havelock és valamivel később Ong meghatározó művei.

Ezeknek a fejleményeknek azonban a társadalomtudományok területén nem volt általánosabb hatásuk. Ama nyilvánvaló megfigyelés ellenére, hogy a modernizáció elképzelhetetlen az írásbeliség terjedése, vagyis az orális-tradicionális kommunikációs minták szétfűrészesedése nélkül, a szociológiában népszerűsége tehetett szert az a gondolat, hogy az úgynevezett hagyományos társadalmak a gazdasági modernizáció különösen kedvező környezetét jelentik. A filozófiában különösen Gadamer munkássága vált táptalajává a "hagyomány" kifejezés szisztematikusan félrevezető használatának, miközben Habermas hiábavalóan próbálta a gadameri álláspontot olyan érvekkel cáfolni, melyek maguk is tisztázatlan hagyomány-fogalmon alapultak. A tudományfilozófiában egyfajta tradicionálizmus jött létre Thomas Kuhn munkásságával. A kuhn *paradigmái* — mely, vázlatosan mondván bizonyos példás tudományos eredmények elméletét és gyakorlatát jelenti - számos kommentár ismételten a hagyományokkal állította párhuzamba. Így M. D. King a következőképpen fogalmaz: "A hűség ama hagyományokhoz, melyek a paradigmákból vagy paradigmaosztályokból erednek, a valódi »tudomány« ismertetőjele. Aki a fennálló hagyománnyal szakít, kockáztatja, hogy abnormalisnak vagy sarlatánnak bélyegezzék, vagy »törvényen kívül« helyezték." Hasonlóképpen David Hollinger, aki szerint Kuhn valójában a tudomány történetére alkalmazta a szokásos történettudományi szemléletet a hagyom-

mányoknak politikában, művészetben és a társadalom életében egyáltalán betöltött szerepére vonatkozóan. Kuhn maga is, ténylegesen, párhuzamot vont egyfelől az úgymond paradigmatis és másfelől a hagyományos gyakorlat között, legmarkánsabban a *The Essential Tension: Tradition and Innovation in Scientific Research* című, 1959-es, korai tanulmányában. Ámde nem konfúzió-e a modern természettudomány állítólagos szervező elvét *hagyománynak* nevezni? Hiszen a paradigmák, noha tartalmazzák a gyakorlati átadás dimenzióját is, alapvetően a nyomtatott tankönyv korában jönnek létre! Mármost Önök mondhatnák — föltételezem, hogy ezt mondják —, hogy ne csináljak magamnak gondot abból, ha Kuhn a "hagyomány" kifejezést tág, elmosódott értelemben használja; hiszen bármilyen értelemben használhatja, mindaddig, amíg helytálló eredményekre jut. De éppen ez a probléma. Időközben kiderült, hogy Kuhn nem jutott helytálló eredményekre. S jelesül, a *tényeket* értette félre, amennyiben nem ébredt rá arra, hogy az általa "normális tudomány"-nak nevezett jelenség a kivétel, és a tudományos forradalmak — többnyire szerény forradalmak, de mégiscsak forradalmak — a szabály. És annak egyik oka, hogy Kuhn félreértette a tényeket, nyilván az volt, hogy a szűk értelemben vett hagyomány konnotációit — az alázat, a konvergens gondolkodás konnotációit — rávetítette a tudomány széles értelemben vett hagyományára, azaz az ellenőrzött megfigyelés, a kritikus reflexió és a fogalmi újítás hagyományára —, ha már ennyire ragaszkodnak ehhez a szóhoz.

Amaz gondolat, hogy a kommunikáció technológiájában végbement változások alapvetően érintik a társadalom szervezetét, ehhez képest különösen föltűnő eredményekre vezetett a nemzetek és a nacionalizmus problémájára vonatkozó kutatásokban. A nacionalizmus a jámbor megfigyelő számára meghökkenítő jelenségnek tűnhet — ám valójában a társadalomtudomány egyik legsikeresebben elemzett témája. Történetét föltérképezték; okainak és funkcióinak lényegét föltárták. Ma már tudjuk, hogy csak az írásbeliség terjedésével, a nyomtatott szövegek korával jöttek létre a szó mai értelmében vett nemzetek; és tudjuk, hogy az úgynevezett nemzeti hagyományok történeti fikciók. A nemzeti hagyományok ideológikus eszközök, melyek a modernizációnak, a munkaerő megnövekedett horizontális mobilitásának körülményei közepette a versenyhelyzet monopolisztikus szűkítésére szolgálnak. Mint K. W. Deutsch írta *Nationalism and Social Communication* című könyvében: "az iparosodottság és a modern piacgazdaság viszonyai közepette (...) gazdasági és pszichológiai előnyök származnak minden sikeres csoportképződésből. (...) A gazdasági vagy kulturális versengés viszonyai között a nemzethez-tartozás (...) hangsúlyossá teszi a csoportpreferenciákat és csoportszajátosságokat, és így tendenciájában minden külső versenytársat kizár". A nemzeti hagyományok *anyaga* persze valóságos: fabrikálásukhoz a *néprajz* szolgáltat elemeket. Ebben az összefüggésben különösen tanulságosnak találom William M. Wilson *Folklore and Nationalism in Modern Finland* című könyvét, mely, mint szerzője írja, "szinte kizárólag Finnországra összpontosít, de elméleti célja átfogóbb — egy adott országban alaposan föltárni annak az eszmének történetét, amely számos más rajon is szárba szökött: a romantikus nacionalista eszméit, melynek értelmében ahhoz, hogy valamely nemzet fönnmaradjon és megőrizze függetlenségét, folyamatosan újjá kell teremtenie magát nemes és hősi múltja tükrében, s ennek a múltnak a néprajzban lelhet nyomára".

A nacionalizmus a kiteljesedett írásbeliség korához kötődő jelenség nemcsak abban az értelemben, hogy a munkaerőnek olyan mobilitását föltételezi, mely elképzelhetetlen az

.....

egységes oktatás viszonylag magas színvonala nélkül, de abban az értelemben is, hogy az úgynevezett nemzeti hagyományok óhatatlanul némely bizonytalan és gyökértelen, hírnévre és pénzre áhízó *értelmiségek* konstrukciói. Ez utóbbi körülményt a történeti kutatás bőségesen bizonyította; ma pedig, megint egyszer, szomorúan igazolja az a szerep, melyet értelmiségek játszottak térségünk legradikálisabb nacionalizmusának, a szerb partikularizmus új hullámának létrejöttében. Ám, amint azt a szerb példa ugyancsak mutatja, a nacionalizmus, bizonyos körülmények között, nagyonis poszttypografikus fejlemény. A szerb partikularizmus történetében és megkülönböztető mitológiájában a szóban átadott népi epikus költészet mindig is különleges szerepet játszott; ma pedig az történik, hogy a szóbeli hagyományt átveszik és fölerősítik az elektronikus tömegkommunikáció, az új, "másodlagos" szóbeliség közegei. S ez a megfigyelés előadásom utolsó témájához vezet el: a hagyományoknak az elektronikus kommunikáció korában betöltött szerepe problémájához.

Mint megmutatni próbáltam, a hagyományok szociológiai jelentőségének elenyészése az elsődlegesen szóbeli kultúráról az írás és könyvnyomtatás kultúrájára való áttérés következménye. Mánmost mivel azt is állítottam, hogy *ma* ténylegesen egy *másfajta* áttérésnek vagyunk tanúi — az írásbeliségről a telefon, rádió, televízió, hang- és videoszalagok elektronikus technológiái által hordozott másodlagos szóbeliségre való áttérésnek —, föl kell tennünk a kérdést, hogy vajon ebből az áttérésből nem következik-e, megint egyszer, a hagyományos viszonyok és minták újjáéledése. Hiszen kétségtelen, hogy az új technológiáknak vannak olyan aspektusai, amelyek az írásbeliség által táplált reflektív struktúrák gyöngítése irányában hatnak. Így már a távíró visszahozza, az általa kikényszerített fogalmazásmóddal, a beszélt nyelv bizonyos töredékes vonásait. A távíróra alapozott napilap egymással kapcsolatban nem álló híradások mozaikjává válik, mely nélkülözi a nyomtatott könyv által teremtett egységes perspektívát. A telefon és a rádió újratemtik a mondott és hallott megnyilatkozásoktól, a pillanat üzenetétől való kognitív függőséget. Eric Havelock egyhelyütt fölidézi az "orális varázsát" annak a rádióbeszédnek, melyet 1939-ben egy utcai hangszórón át hallgatott — Hitler szónokolt, szavai, mint Havelock fogalmaz, szempillantás alatt sok ezer mérföldre jutottak el, egy időben szóltak egymástól távoli kontinensek közönségéhez. Fél évszázadal később Milan Kundera arról az úgymond ellenállhatatlan folyamatról beszél, melynek során az előítéletek és átvett frázisok számíterekbe írva s a tömegkommunikáció által terjesztve azzal fenyegetnek, hogy hamarosan minden eredeti gondolatot maga alá gyűrő hatalommá válnak, elfojtva ezzel a modern európai kultúra lényegét. Ezzel szemben a szokásos elméleti álláspont az, hogy az írásbeliség a másodlagos szóbeliség korszakában is változatlanul megőrzi uralkodó helyzetét. Ez Walter Ong nézete is. Mint írja: "*Az új szóbeliség föltűnő hasonlóságokat mutat a régivel: részvételi misztikájában, a közösségi érzés fokozásában, a jelen pillanatra történő összpontosításában, még az állandó fordulatok használatában is(...), de lényegét tekintve ez akaratibb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik.*"

Ám két probléma nyitva marad itt. Az első: mi a hatása az elektronikus médiának olyan kultúrákban, amelyek ezen hatás időpontjában még nem érték el a kiteljesedett írásbeliség fokát? Másodszer: vajon nem változik-e meg magának az írásbeliségnek a természete, amint az írást az elektronikára bízjuk — azaz a *szövegszerkesztőre*? David Riesman volt

.....

az, aki az első problémára fölívta a figyelmet, s az általa adott válasz meglehetősen pesszimista. Jelesül a szóbeli átadás és a *mozi* közötti párhuzamokat vizsgálva, rámutatott: "Az a távolságtartás és kritikus attitűd, amelyet a könyvek teremtenek meg, nem lehetséges a beszélt szóra alapozott társadalomban. Esetenként újragondolhatunk egy szónoklatot, de nem hallgathatjuk meg visszafelé, és megint előlről, amint azt könyvek olvasásakor tesszük — vagyis az íróat oly módon ellenőrizhetjük, ahogyan a szónokot vagy a filmkészítőt nem lehet. Az a társadalom, amely csak arra hagyatkozhat, amire az egyének emlékezni tudnak, aligha nélkülözheti a demagóg és a költő fogásait: a rímeket, ritmust, dallamot, ismétléseket." Riesman azt sugallja, hogy noha az audiovizuális kommunikáció terjedése nyilvánvalóan szétrombolja a helyi közösségeket és helyi hagyományokat, mégis fenn tarthatja, sőt visszahozhatja a hagyományosságoknak bizonyos jellegzetes kognitív képleteit.

S tekintsük most a második problémát, az elektronikus szövegszerkesztés lehetséges vonatkozó kihatásait. Az írott szövegek ma egyre inkább computerok segítségével kerülnek előállításra, tárolásra és továbbításra. A következmények mélyrehatóak; ám hadd összegezzem először a közvetlenül nyilvánvalókat némelyikét. A szövegszerkesztőn fogalmazott szöveget igen kis fáradtsággal átírhatjuk, szerkeszthetjük, formattálhatjuk és újra formattálhatjuk, kinyomtathatjuk, sőt publikálhatjuk is. A szövegszerkesztőn könnyű az írás: mind abban az értelemben, hogy megengedi a provizorikusokat, a vázlatot, a kísérletet, mind pedig abban az értelemben, hogy lehetővé teszi már meglévő szövegek könnyűszerrel való fölhasználását — saját szövegeinkét, vagy mások által írt szövegeket, utóbbiakat erőfeszítés nélkül ötvözve az előbbiekkal. Kortárs és klasszikus írások hatalmas tömege válik elérhetővé szalagon, CD-ROM-on vagy hagyományos mágneslemezen — szótárak és enciklopédiák, a görög és latin korpusz, a teljes angol nyelvű költészet, még Musil hagyatéka is —, vagy a hálózaton keresztül különböző adatbankokhoz kapcsolódva, így többek között elektronikus kiadású tudós folyóiratok egyre növekvő számban. A hálózathoz történő kapcsolódás, a *networking*, egyre inkább magától értetődővé válik, kivált mivel az elektronikus levelezés, az *e-mail* közösségéhez való csatlakozás elkerülhetetlen kényszer. Azt mondhatjuk, hogy minden, a szövegszerkesztők szociológiai következményeit illető kérdés végső soron a hálózatba illesztett szövegszerkesztőre vonatkozóan fogalmazandó meg. És hadd tegyem itt közzé azt a megfigyelésemet, hogy a *networking* gyakorlata aláássa a *printout*ok készítésének szokását. Amikor nem kell papír ahhoz, hogy íróját és olvasóját kapcsolatba lépjen, nincsen rá szükség akkor sem, amikor az író önmagát kérdezi.

De még az elszigetelt szövegszerkesztő esetében is, és még akkor is, ha az azon írott dokumentumok rendszeresen kinyomtatásra kerülnek — s ezzel most a kevésbé nyilvánvaló következményekre térek át —, olyan viselkedésminták, különösen nyelvi viselkedésminták, sőt gondolkodásminták jönnek létre, amelyek jelentősen eltérnek mondjuk az írógépjel vagy a könyvnyomtatás által teremtett mintáktól. A nyomtatott könyv vagy cikk befejezett termék. Utalhatunk rá, előkereshetjük, olvashatjuk, gondolkozhatunk rajta, kritizálhatjuk. Ezzel szemben a szövegszerkesztő képernyőjén megjelenő szöveg arra vár, hogy *update* olják — átírják, javítják, kiegészítsék. Mint Richard Dimler fogalmazta: a szövegszerkesztő használója számára a nyelv "inkább dinamikus, mint statikus, inkább képlekeny, mint fixált, inkább lágy, mint kemény, inkább rugalmas, mint merev. Ezáltal úgy látszik, mintha a nyelv sohasem érne el valamilyen végső állapotot". Midőn az elektronikus szöveget megváltoztatjuk, az eredeti szövegzés általában nyom nélkül eltű-

nik. Nincs ott többé a képernyőn; és ha a változtatásokat eredetileg a *printout*-on végeztük, utóbbit ezt követően általában eldobjuk. Persze az ember megőrizhet régi *printout*-okat, és elraktározhatja *file*-jainak régebbi verzióit — ám ehhez esetenkénti okokra van szüksége. A szövegszerkesztőben tárolt szövegek nem viselik magukon történelmük bolygeit, kortalanok, nincsen önálló időbeli létezésük. És mivel folyamatos újraírásnak vannak kitéve, nemcsak jelentésük, de formájuk is korlátozott objektivitású. Amikor meditatálunk fölöttük, nem annyira értelmezzük, mint inkább átírjuk őket. Gondolkozni fölöttük annyit tesz, mint változtatásokat eszközölni rajtuk. Mint Michael Heim fogalmaz *Electric Language: A Philosophical Study of Word Processing* című könyvében: "Digitális közegben a fogalmazás közvetlensége a beszéd közvetlenségéhez hasonlatos. A szövegszerkesztés visszahoz valamit az orális diskurzus közvetlen áradásából." És már Dimler rámutatott arra, hogy a szövegszerkesztő segítségével történő fogalmazás panelekből való építkezésre indít, az író úgymond hajlani fog arra, hogy állandó formulákat és frázisokat ismételjen, mintegy visszakanyarodván a régi dalnokok szerkesztésmódjához és stílusához.

Amiképpen a beszéd, általában szólva, kevésbé koherens, mint az írás, úgy a képernyőn fogalmazott szöveg kevésbé koherens, mint a kézírásban vagy az írógépen fogalmazott. Ennek oka világos. A koherencia megőrzése azt feltételezi, hogy szövegeket összehasonlítunk egymással, vagy hogy a szöveg egyik részletét összehasonlítjuk ugyanannak a szövegnek másik részletével. A képernyőn ilyen összehasonlítások csak nagyon korlátozott mértékben végezhetők el. Attól függően, hogy milyen rendszert használunk és milyen *display* áll rendelkezésünkre, egy, két vagy akár több dokumentumot is tekinthetünk egyszerre; ám minden egyes dokumentumnak adott pillanatban csak kis szelete lesz látható. Az elérhető és releváns dokumentumoknak vagy akárcsak egyetlen hosszabb dokumentumnak szinoptikus szemlélete nem lehetséges. Az ellentmondások nehezen lesznek fölfedezhetők; a szöveg egysége nehezen tartható fenn. A logikai szigorúság csökkenése óhatatlan következmény. Talán megfogalmazhatjuk azt az ideiglenes tanulságot, hogy a szövegszerkesztő használata írásbeliség-előtti és tipografikus gondolati minták ötvöződését jelenti. Az így előálló gondolkodás cseppfolyós, fragmentált, formulákban mozgó, nélkülözi a látásmód egységességét, sőt, mintegy az önálló én meggyengülésével jár. Ugyanakkor, kétségtelenül, *adott* szövegekre támaszkodhat, szövegekre, amelyek külsőtárgyasult formában léteznek:

Ezek a jellegzetességek persze roppant módon fölerősödnek, amikor a szövegszerkesztő hálózathoz csatlakozik. A *networking* alapvető formája az *e-mail*, és lenyűgöző az a megfigyelés, hogy az *e-mail*-üzenetek stílusa milyen közel áll a beszélt nyelv stílusához. Az *e-mail*-szövegek hemzsegnek a hibásan induló, inkoherens mondatoktól. És ez csak látszólag múlik a technika kezdetlegességén: az élőbeszéd vonásai a legkifinomultabb hálózati software alkalmazása mellett is fellépnek. A hálózat gyorsasága, a kommunikációc helyzet nyomása a mérlegelő, reflektáló fogalmazás ellenében hat. Másrészt a hálózat, az adatbankok, a tudás roppant tárházát kínálják. Ám látnunk kell, hogy a hálózaton át nyert tudás sajátos. Ez a tudás elektronikus keresési folyamatok eredménye. Viszont az elektronikus keresés által szerzett tudás óhatatlanul olyan elemekből áll, amelyek egymáshoz voltaképpen nem kapcsolódnak. Hiányos fogalmunk van arról, amit keresünk; és amit találunk, megintcsak hiányos, mert hiányzik a megfelelő szövegekörnyezet. Vagyis a *networking* olyan világnézetet táplál, amelyik teljesen eltér az újkorral föllépő világréptől.

.....

A most kialakulóban lévő világgép — nehezemre esik itt elkerülni a *posztmodern* kifejezést — tehát olyan, amely föltételezi, hogy noha minden kérdéshez található válasz, a válasznak sem szükségképpen kizárólagosnak, sem szükségképpen kimerítőnek nem kell lennie; más, eltérő válaszok is lehetségesek. A tudás világa megszűnik egységes, koherens világnak lenni.

A hálózathoz kapcsolt szövegszerkesztőn dolgozó személy olyan környezetben gondolkodik, amelyben más személyek gondolatai állandóan s aktívan jelen vannak és hatnak egymásra. Mint Stevan Harnad, a *Behavioral and Brain Sciences* szerkesztője profetikus indulattal hangsúlyozza, a tudományos kutatás folyamata ezáltal alapvetően átstrukturálódik. A tudományos vizsgálódás, mondja Harnad, közösségibb lesz, de talán személytelenebb, alanytalanabb is. Korunk minden hájjal megkent szövegszerkesztő-használója, belemerülve a hálózatba, belemerülve olyan szövegek végtelen áradásába, amelyeket megkaparinthat és megismételhet anélkül, hogy mérlegelné azokat, fokozatosan elveszítvén az eredetiség és egyéni szerzőség fogalmát, valójában egyre kevésbé látszik önálló gondolkodónak, és egyre inkább válik puszta hordozójává annak, amit maga is kapott. Vagyis az írásbeliség sajátos változáson megy vagy mehet keresztül, melynek eredményeképpen fölerősíti, nem pedig ellensúlyozza az audiovizuális kommunikáció kihatásait. Midőn a kollektív tudat egyre inkább olyan közegben testesül meg, mely egyaránt elérhető és aktív, és midőn az átvett frázisok hatalma növekszik, bizonyosan nem túlzás egyfajta *másodlagos hagyományosság* fenyegetéséről beszélnünk. E fenyegetés elhárításának módját már Ricsman világosan látta. Így fogalmazott: "Miközben talán el tudunk képzelni valamely írásbeliség-utáni kultúrát, melyben az emberek elsősorban nem a nyomtatott szó, hanem más média hatása alatt állnak — és nem kétséges, hogy máris olyan kultúrával vagyunk körülvéve, melyben még a legkönnyesebb szinteken is számos médium működik együtt —, akkor is azt hiszem, hogy nemcsak előítélet és sznobizmus készítet minket arra, hogy a könyvekben lássuk meg felvilágosodásunk jelvényét és a könyvtárakban kultúránk nagy tárházát."

Befejezem. Ahhoz, hogy az elektronikus kommunikáció csodái a felvilágosodást szolgálják, a nyomtatott könyvet a posztíparográfia technológiájának kiegészítenie, nem pedig kiszorítania kell. A computer-műveltséget klasszikus műveltséggel kell ötvöznünk, a computer-kultúrát a könyv európai, nyugati kultúrájával. Kitiintetés számomra, hogy alkalmam nyílt olyan közönség előtt beszélni, amelynek tudós célja éppen ebben áll: a régi és új műveltség összekapcsolásában.